УДК 141.32:113:161.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.7>

ФОРМУЛА УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ

Яна Котець

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
юридичний факультет, кафедра теорії, історії держави і права та філософії права
вул. Симона Петлюри, 2, 21050, м. Вінниця, Україна*

Стаття присвячена українському екзистенціалізму, який виникає внаслідок осмислення трагічних «межових ситуацій», в яких опинилася українська людина в XX столітті внаслідок певних впливів «класичного» екзистенціалізму. У статті проаналізовано творчість діячів Мистецького українського руху (1945–1955), особливо тих, хто тяжів до екзистенційної філософії, – Ю. Шевельова (Шереха), Ю. Косача і В. Петрова (Домонтовича) і наближеного до їх кола М. Шлемкевича. На підставі їхніх робіт стверджується, що саме в цей час формується оригінальна національна версія екзистенціалізму – український екзистенціалізм. Основу його «формули» складає літературоцентризм, базований на вітчизняному антеїзмові в поєднанні з прагненням до духовного оновлення через особисту свободу. Філософські роздуми М. Шлемкевича про «загублену українську людину» надають цій «формулі» рис патріотичного персоналізму та певної неконформістської забарвленості. Цей молодіжний неконформізм є притаманним літературній творчості митців Нью-Йоркської групи, особливо Ю. Тарнавського. Однак згодом представники цієї групи відмовилися від екзистенціалістської філософської платформи. У статті також ідеться про несприйняття радянською ідеологією екзистенціалізму, який подається в перекрученому, карикатурному вигляді. Однак стверджується, що в 1960–70-х роках в СРСР на підставі осмислення трагічних подій XX століття, особливо досвіду ГУЛАГу, виник радянський дисидентський екзистенціалізм. Українським варіантом цього напрямку була творчість митців-дисидентів В. Симоненка, І. Світличного і, зокрема, В. Стуса. Вони формують остаточну «формулу» українського екзистенціалізму, надаючи йому рис героїчного стоїцизму та трагічного оптимізму. Екзистенціалізм мав величезний вплив на всі сфери духовного життя, особливо літературу та мистецтво. Екзистенційний умонастрій середини XX століття став визначальним для багатьох європейських національних культур. У статті розглянуто соціальний неконформізм та героїчний стоїцизм як складники українського екзистенціалізму.

Ключові слова: екзистенціалізм, антеїзм, літературоцентризм, героїчний стоїцизм, неконформізм, екзистенційний умонастрій, патріотичний персоналізм.

Вступ. Екзистенціалізм протягом майже п'яти десятиліть минулого століття (1920–1960 рр.) був домінуючим філософським напрямом в «континентальній» Західній Європі. Його класичними формами вважається німецький (М. Гайдеггер, К. Ясперс) та французький екзистенціалізм (Ж.-П. Сартр, А. Камю, Г. Марсель), всі ж інші (іспанський, італійський, російський (еміграційний), американський тощо) вважаються похідними від них. Але варіанти екзистенціалістської філософії в різних країнах мають значну специфіку і спираються на власні національні джерела.

Хоча Україна не мала не тільки свого Гайдеггера, але й свого Аббаньяно, в багатьох філософських роботах пишуть про екзистенціалізм якщо не в філософії, то у літературі та мистецтві. Зокрема, до переліку екзистенційних українських митців потрапили В. Підмогильний, М. Хвильовий, В. Симоненко, Ю. Косач, В. Домонтович (Петров), Т. Осьмачка, В. Барка, В. Шевчук, а також В. Стус. Що стосується «філософуючих» публіцистів, то до розряду екзистенціалістів нерідко потрапляють Ю. Шерех (Шевельов) та М. Шлемкевич.

Однак співвіднесення спадщини кожного з них є достатньо дискусійним питанням. Отже, проблемним саме існування оригінального українського екзистенціалізму. А якщо ми можемо говорити про його існування, то в чому полягає його специфіка та критерії, якою є «формула» українського екзистенціалізму?

Саме на ці питання ми спробуємо знайти відповіді в нашій статті, **метою** якої є узагальнення екзистенціалістських мотивів та впливів в українській культурі ХХ століття та виведення загальної формули українського екзистенціалізму.

Виклад основного матеріалу. Екзистенціалізм як філософська течія, як відомо, виник у веймарській Німеччині в 1920-ті роки. К. Ясперс та М. Гайдеггер кинули виклик всій попередній європейській традиції, закликаючи повернутися від дослідження вищих сутностей до аналізу людського існування, буття в світі, наявного буття Dasein та кризових ситуацій вибору. Своїм попередником і «предтечею» екзистенціалізму вони вважають маловідомого під час свого життя датського мислителя Сирена К'єркегора, невагомного опонента Гегеля та ортодоксальних копенгагенських лютеранських пасторів. К'єркегора вважають своїм попередником й атеїстично налаштовані французькі літератори та філософи Ж.-П. Сартр та А. Камю, які оголосили себе екзистенціалістами вже під час Другої світової війни.

Екзистенціалізм витав у духовному повітрі міжвоєнної Європи, яка намагалася осмислити абсурдність Першої світової війни та політичних зрушень бурхливого періоду кінця 1910-х – початку 1920-х років. Українська державна нація, народившись в 1918-му, зазнала важкої поразки в своїй боротьбі за незалежність, тому українська філософія і гуманітаристика в 1920-ті роки остаточно поділилася на дві такі гілки: радянсько-комуністичну та західно-діаспорну. Щоправда, спочатку в Радянській Україні ще залишалися певні культурницькі намагання на тлі комуністичної українізації, які згодом були досить влучно названі польським культуртрегером Єжи Гедройцем «Розстріляне відродження».

Саме в 1920-ті роки українці ще мали можливість ознайомитися з новою філософією, що народилася в Європі. Але це знайомство було достатньо поверхневим і неповним. Єдиним українським мислителем, який безпосередньо слухав Ясперса та Гайдеггера (поряд з Ріккертом та Гуссерлем) був Дмитро Чижевський, який у 1921–1923 роках був вільним слухачем Гейдельберзького та Фрайбурзького університетів. Згодом він підготував статті про Ясперса та Гайдеггера для «Української загальної енциклопедії». Гайдеггера він характеризує тут як «найбільш відомого з сучасних німецьких філософів», мислителя, який «перейшов від феноменології до своєї філософії життя» [4, с. 94]. Тобто справжню сутність екзистенціалістського перевороту Д. Чижевський так і не збагнув і, незважаючи на те, що низку праць він присвятив «екзистенційно налаштованому» українському філософу Григорію Сковороді, до цього філософського напрямку він ніякого відношення до кінця своїх днів не мав. Це ж можна стверджувати й про другу зірку українського діаспорного філософського небосхилу 20–30-х років – Івана Мірчука. Його філософія може розглядатися (як і з певними застереженнями й філософія Чижевського) радше як певна варіація української «філософії життя», ніж український екзистенціалізм.

Якщо у випадку Чижевського, Мірчука та їх послідовників в УВУ (О. Кульчицький, В.М. Янів та інші) ми маємо справу, враховуючи й інші впливи, з «м'якою» дільтаєвською версією «філософії життя», то у випадку Дмитра Донцова та публіцистів і митців, що об'єдналися навколо львівського «Вісника» (1933–1939), ми маємо справу з дещо спотвореною й більш «жорсткою» версією цього напрямку – ніцшеанством. У своїх багаточисельних публіцистичних творах, які рясніють згадуваннями Ф. Ніцше, Д. Донцов жодного разу не згадує ні Гайдеггера, ні Ясперса, ні, зрозуміло, «лівих» екзистенціалістів Сартра та Камю. Більше «поталанило» Х. Ортезі-і-Гассету здебільшого завдяки його концепції

еліти та критиці «віку мас», який засновник українського інтегрального націоналізму називає «віком голоти» [2, с. 7].

Тобто в українській діаспорній довоєнній філософсько-літературній спадщині ми не знаходимо не тільки ніяких виявів власного екзистенціалізму, але й сильних впливів на будь-якого відомого мислителя.

А що ж в радянській Україні? Після остаточної поразки українських визвольних змагань в країні, що отримала позірну автономію, встановилася остаточна політична монополія більшовизму. Це стосувалося й філософії, оскільки її було віднесено до ідеологічного підґрунтя влади. Однак у 1920-их роках ще була можливість філософських дискусій та певного знайомства зазвичай через критику з новітніми західними досягненнями у цій сфері. Прикладом цього є роботи одного з тодішніх лідерів марксистського філософського фронту Володимира Юринця «Едмунд Гуссерль» (1922) та «Фрейдизм і марксизм» (1924). На час остаточного виокремлення екзистенційної філософії з феноменології (кінець 20-х років) в українській філософії вже панував догматичний марксизм-ленінізм, тому про будь-які спроби навіть критично відгукнутися на праці Гайдеггера або Ясперса вже не могло бути й мови. Проте в українській радянській літературі та мистецтві саме в 20-х роках відбулося відродження, яке було пов'язане з політикою українізації. Деякі сучасні українські літературознавці намагаються знайти у творах митців «Розстріляного відродження» своєрідний літературний передекзистенціалізм і навіть стверджують про те, що українські автори ледве не започаткували екзистенціалізм в художніх текстах до Сартра і Камю. Зокрема, це стосується таких письменників, як Євген Плужник, Віктор Домонтович (Петров), Валер'ян Підмогильний, Юрій Яновський тощо. Особливий акцент робиться на екзистенціальних мотивах роману Валер'яна Підмогильного «Місто», який вийшов 1928 року у Харкові. Але з цього приводу більш слушно здається виважена позиція відомого українського літературознавця Леоніда Ушкалова. Він вважає цей «популярний сюжет» (екзистенціалізм у творчості письменників доби українського Ренесансу 20-х років) «не надто реалістичним» [4, с. 95]. Л. Ушкалов наводив приклад з мемуарних спогадів Григорія Костюка, який належав до цього руху. У 1937 році їх автор в концтаборі у Воркуті познайомився з одним вихованцем Гейдельберзького університету, колишнім учнем Карла Ясперса. «Я, – пише автор мемуарів, – вперше від нього почув про екзистенціалізм як нову систему філософського й естетичного думання на Заході» [4, с. 95].

Більш реалістично вважати місцем народження українського екзистенціалізму табори переміщених осіб, або табори Ді-Пі (DP), що виникли внаслідок другої хвилі української вимушеної еміграції після Другої світової війни в Німеччині та Австрії (1945–1955), та вважати першим варіантом цього напрямку публіцистичну та літературну творчість діячів Мистецького українського руху (МУР). МУР, створений ще у вересні 1945-го, проголошував себе незалежною від будь-яких партійних впливів і чвар мистецькою та культурницькою організацією, яка бачить своє покликання в об'єднанні всіх українців, що опинилися після Другої світової війни на Заході, особливо тих, хто тимчасово знаходився в таборах Ді-Пі. Головою організації був обраний близький до вісниківців письменник Улас Самчук, але керівництво Руху здебільшого складалося з митців і публіцистів, що були емігрантами з СРСР і мали більш ліберальні погляди. Це стосувалося Івана Багрянова, Юрія Шевельова (Шереха), Юрія Косача і Віктора Петрова (Домонтовича). Як виявилось згодом, після таємничого зникнення в 1949 році та повернення в СРСР останній був ще й таємним агентом радянських спецслужб.

У липні 1947-го року у Мюнхені вийшов перший номер журналу літератури, мистецтва і критики МУР «Арка». У цьому номері поряд з вступною програмною статтею

Уласа Самчука знаходимо статтю Юрія Косача «Театр екзистенціалізму», в якій, мабуть, вперше в українській публіцистиці дається певна оцінка цій новітній, «надто модній» філософській доктрині та її впливу на західну драматургію. Не намагаючись «ні стверджувати, ні заперечувати» філософську систему «сартризму», як називає французький екзистенціалізм Ю. Косач, він вказує на своєчасність появи трагічного гуманізму та необхідність врахування його новацій в українській театральній діяльності [3, с. 8].

Однак ще в повісті «Еней і життя інших» (1947) Ю. Косач вкладає у уста свого героя професора Кравчука своєрідну проповідь українського екзистенціалізму. Один з лідерів МУРу Юрій Шерех у своїй статті «Прощання з учора» (1952) зазначав, що цей український варіант екзистенціалізму можна назвати антеїстичним, і задавався питанням про те, наскільки органічною є ця філософія в післявоєнних реаліях. Зрештою, він вважав, що саме скептицизм до політичних рухів минулого й песимізм щодо перспектив боротьби за українську незалежність були тим ґрунтом, на якому виникла перша версія українського екзистенціалізму. Крім того, Ю. Шерех вважав, що його поява є лише симптомом появи нового типу людини. «Над руїнами вчорашніх ідеологій, над руїнами вчорашньої людини<...>, – пише відомий український вчений і публіцист, – відбувається прихований процес законення, розвитку й формування нової нашої людини<...> ця людина мусить визнати поразку старого<...>» [6, с. 28].

Однак захоплення Юрія Косача створенням українського антеїстичного екзистенціалізму виявилось скороминучим, адже згодом він захопився так само сюрреалізмом, а потім зовсім перейшов на прорадянсько-марксистські позиції.

Але проблема антропологічних зрушень в ХХ столітті, проблема формування «нової людини» в умовах еміграції стала провідною в українському екзистенціалізмі. Вершиною філософських пошуків у цьому напрямі може вважатися філософсько-публіцистичний твір публіциста, наближеного до МУРу, Миколи Шлемкевича «Загублена українська людина». М. Шлемкевич був чи не єдиною людиною серед українських діаспорно-емігрантських публіцистів, що отримала фахову філософську освіту (закінчив філософський факультет Віденського університету в 1926 році) й мала власні філософські розвідки («Філософія», 1934). У своїй книзі «Загублена українська людина» (1954) він виокремлює чотири типи української людини, які сформувалися впродовж століть української історії та з певними змінами збереглися до повоєнних часів. Це «старосвітський поміщик», «сковородинська людина», «гоголівська» та «шевченківська людина». Героїчній людині шевченківського типу він протиставляє «порядну людину» – пересічного філістера, що нагадує гайдегерівського *das Man*. Однак він вважає, що у суспільному житті повинен існувати певний баланс між цими типами особистостей: «Світ не стоїть на самих героях і геніях, також не може стояти на самих пасивних і часто егоїстичних масах «порядних людей». У упорядкованому суспільстві нас зобов'язує ієрархія органічних вирівнянь і моральних вартостей, які не залежать від банкового konta. Провідні люди зрушують, порядкують і ведуть «порядних людей». Але й суспільство «порядних людей» заздро береже, щоб та вища ідейна людина не використала своєї свободи, не визнала одного разу себе вільною від морального закону, який зобов'язує в малій державі «порядних людей» – в родині. Порушення рівноваги між світом вартостей проводу й світом «порядної людини» – це недуга суспільства» [7, с. 72]. Чи еднають ці діалектичні міркування М. Шлемкевича з екзистенціалізмом? Безперечно, в жорсткі канони класичного екзистенціалізму гайдегерівського або сартрівського типу вони не вписуються. Однак антропологічно-філософські конструкції мислителя досить споріднені саме з тим українським антеїстичним екзистенціалізмом, про який писалося вище. Це своєрідний патріотичний персоналізм, що нагадує іспанський кіхотизм

М. Унамуно та Ортеги-і-Гассета. Відбувається пошук «рецепту» духовної стійкості української душі, яка стоїть на перехресті світових доріг «в латаній свитині, зшитій із поношених і потертих думок» [7, с. 34].

Таким чином, мислителі МУРу та наблизений до них Микола Шлемкевич утворюють перші складові частини загальної формули українського екзистенціалізму. Зокрема, це такі частини: зосередженість на літературі та театрі (літературоцентризм); потяг до рідних коренів, що надають духовної сили (антеїзм); певна аполітичність або намагання бути поза партійними суперечками; прагнення до духовного оновлення, певної вестернізації, тобто наслідування європейських та загалом західних зразків літератури, мистецтва та філософії.

Остання складова частина формули найбільше проявила себе в творчій діяльності молодшого покоління української повоєнної еміграції, особливо митців Нью-Йоркської групи (1958–1999). 12 українських еміграційних поетів та прозаїків, лідером яких був Юрій Тарнавський, на початку своєї діяльності знаходилися під впливом філософії Ж.-П. Сартра (про що зізнавався сам Тарнавський), але згодом почали позбавлятися «чар» його філософії, залишаючи проблематику складного пошуку молодою людиною власного «Я» в мультикультурному середовищі США. Так, у романі «Three Blondes and Death» (Три блондинки і смерть, 1993) він вже висловлює досить іронічне ставлення до поглядів Ж.-П. Сартра, заперечуючи основну догму його вчення – передування існування сутності. Згодом український екзистенціалізм у діаспорі фактично зник зі зміною філософських орієнтацій або природною смертю його творців.

Більш трагічною була доля українського екзистенціалізму на радянських теренах. Західний екзистенціалізм розглядався радянськими можновладцями та ідеологами як ворожа марксизму течія, до того ж (це стосується, зокрема, філософії Гайдеггера) пов'язана з нацизмом. Московський філософ Б.Е. Биховський у своєму наклепницькому памфлеті «Фельдфебелі в Вольтерах (фашизм и філософія)» (1943) назвав філософію Гайдеггера та Ясперса «людиноненависницькою», а їх самих «дипломованими лакеями німецького фашизму» [1, с. 37].

У післявоєнний період в радянській ідеології екзистенціалізм переважно подавався як похмуре, песимістичне і нігілістичне вчення, що відбиває кризовий стан капіталістичного суспільства Заходу. У радянських публікаціях 1950–1960-х рр. екзистенціальне поняття про суб'єктивність людського існування критикувалося як вороже марксистсько-ленінському вченню. З посиланням на цитату німецького філософа-марксиста Г. Менде у статті «Малої радянської енциклопедії» екзистенціалізму було надане таке визначення: «Суб'єктивно-ідеалістичний напрям буржуазної філософії. Екзистенціалізм заперечує об'єктивний характер буття і вважає реальним лише існування людини через її переживання страху, самотності, турботи тощо. Індивідуалізм і песимізм – відмінні риси соціології та етики. Екзистенціалізм ворожий діалектичному матеріалізму» [8, с. 736]. У радянських наукових публікаціях 50–60-х рр. екзистенціалізм також презентувався як реакційний, нігілістичний і антикомуністичний напрям.

Проте під час хрущовської «відлиги» в СРСР почали публікувати деякі твори Сартра, Камю та інших екзистенціалістів. Трагічний досвід сталінського ГУЛАГу породив своєрідний дисидентський радянський екзистенціалізм, найбільш яскравим представником якого вважають Варлама Шаламова. В одному з своїх записів, пов'язаних зі знаменитими «Колимськими оповіданнями», він писав: «<...> тут зображені люди у вкрай важливому, не описаному ще стані, коли людина наближається до стану, близького до стану позалюдськості. Проза моя – фіксація того невеликого, що в людині збереглося. Яке ж це невелике? І чи існує межа цього малого? Чи за цією межею смерть – духовна і фізична?» [5, с. 60].

Український дисидентський рух 1960–1970-х років також мав певне екзистенційне забарвлення. Відгороджений «залізною завісою» від діаспорного екзистенціалізму, екзистенціалізм в радянській Україні торував власні шляхи і додавав до формули українського екзистенціалізму нові складові частини. Це, зокрема, соціальний нонконформізм та стоїчний героїзм у відстоюванні гуманістичних переконань. Вершиною українського дисидентського екзистенціалізму можна вважати поезію та публіцистику Василя Стуса, але ця тема потребує особливого розгляду й стане предметом наших подальших розвідок.

Висновки. Таким чином, на підставі попереднього аналізу ми можемо стверджувати про існування оригінальної версії українського екзистенціалізму. Основу його «формули» становить літературоцентризм, базований на вітчизняному антеїзмові в поєднанні з прагненням до духовного оновлення через особисту свободу. Невід’ємною складовою частиною українського екзистенціалізму є соціальний нонконформізм та героїчний стоїцизм в екстремальних умовах буття «загубленої української людини» в трагічному ХХ столітті.

Список використаної літератури

1. Быховский Б. Фельдфебели в вольтерах (фашизм и философия). М. : ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 40 с.
2. Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-е вид. Мюнхен – Монреаль (б.в.), 1951. 341 с.
3. Косач Ю. Театр екзистенціалізму. *Арка*. 1947. № 1. С. 7–9.
4. Ушкалов Л. Урок 14. «Патр цілими днями сидить у маленькій кав’ярні». До історії українського екзистенціалізму. Що таке українська література : есеї. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. С. 93–99.
5. Шаламов В.Т. Новая проза: Из черновых записей 70-х годов. *Новый мир*. 1989. № 12. С. 60.
6. Шерех Ю. Прощання з учора («Коли ж прийде справжній день?»). Мюнхен. Сучасна Україна, 1952. 52 с.
7. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк : Життя і Мислі, 1954. 158 с.
8. Экзистенциализм // Малая советская энциклопедия. Изд. 3. Т. 10. М., 1960. С. 736.

FORMULA OF UKRAINIAN EXISTENTIALISM

Yana Kotets

Vasyl Stus Donetsk National University,

Faculty of Law, Department of Theory, History of State and Law and Philosophy of Law

Simon Petliura str., 2, 21050, Vinnytsia, Ukraine

The article is devoted to Ukrainian existentialism, which arises as a result of understanding the tragic “borderline situations” in which the Ukrainian man found himself in the twentieth century and as a result of certain influences of “classical” existentialism. The article analyzes the work of figures of the Ukrainian Art Movement (1945-1955), especially those who aspired to existential philosophy: Yu. Shevelyov (Sherekh), Yu. Kosach and V. Petrov (Domontovych) and M. Shlemkevych close to their circle. Based on their work, it is claimed that it was at this time that the original national version of existentialism – Ukrainian existentialism – was formed. The basis of his “formula” is literary centrism, based on domestic antheism in combination with the desire for spiritual renewal through personal freedom. At the same time, Shlemkevych’s philosophical reflections on the “lost Ukrainian man” give this “formula” features of patriotic personalism and a certain nonconformist coloration. This youth nonconformism is inherent in the literary work of artists of the New York group, especially J. Tarnavsky. However, it is argued that members of this group later abandoned the existentialist philosophical platform. The article also deals with the Soviet ideology’s

rejection of existentialism, which is presented in a distorted, caricatured form. However, it is argued that in the 1960s and 1970s, Soviet dissident existentialism emerged in the USSR on the basis of an understanding of the tragic events of the twentieth century, especially the experience of the Gulag. The Ukrainian version of this trend is the work of dissident artists V. Symonenko, I. Svitlychny and, especially, V. Stus. They form the final “formula” of Ukrainian existentialism, giving it the features of heroic stoicism and tragic optimism. Existentialism had a great influence on all spheres of spiritual life, especially literature and art. The existential mindset of the mid-twentieth century became decisive for many European national cultures. The article considers social nonconformism and heroic stoicism as a component of Ukrainian existentialism.

Key words: existentialism, anteism, literary centrism, heroic stoicism, nonconformism, existential mindset, patriotic personalism.